

การพัฒนาศักยภาพพระคิลานุปัฏฐากในโครงการวัดส่งเสริมสุขภาพ
ของพระสงฆ์ในเขตอำเภอศรีสัชชนาลัย จังหวัดสุโขทัย*
THE DEVELOPMENT OF GILĀNUPATTHĀKA MONK (NURSING MONK)
POTENTIAL IN THE PROJECT OF MONKS' HEALTH PROMOTIING
TEMPLE ROJECT IN SI SATCHANALAI DISTRICT,
SUKHOTHAI PROVINCE

พระอธิการเฉลิม กนต์सार

Phraathikarn Chalerm Gandasaro

พระศักดิ์ธัช สัมวาร

Phra Sakdithat Samvvaro

บัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตแพร่
Graduate of Mahachulalongkornrajavidyalaya Phrae campus

E-mail : sser_sandee@hotmail.com

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาแนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับพระคิลานุปัฏฐากในพระพุทธศาสนา 2) เพื่อศึกษากระบวนการพัฒนาศักยภาพพระคิลานุปัฏฐากในโครงการวัดส่งเสริมสุขภาพของพระสงฆ์ในเขตอำเภอศรีสัชชนาลัย จังหวัดสุโขทัย และ 3) เพื่อพัฒนาศักยภาพพระคิลานุปัฏฐากในโครงการวัดส่งเสริมสุขภาพของพระสงฆ์ในเขตอำเภอศรีสัชชนาลัย จังหวัดสุโขทัย เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ ใช้การศึกษาเชิงเอกสารประกอบกับการวิจัยเชิงปฏิบัติการภาคสนาม จากกลุ่มตัวอย่างจำนวน 20 รูป ร่วมกับการสัมภาษณ์แบบเจาะลึกจากกลุ่มผู้ให้ข้อมูลสำคัญ จำนวน 25 รูป และการสนทนากลุ่มย่อยโดยผู้ทรงคุณวุฒิ จำนวน 18 รูป/คน แล้วนำข้อมูลมาวิเคราะห์

* Received 3 March 2020; Revised 11 May 2020; Accepted 13 May 2020

ผลการวิจัยพบว่า 1) พระคิลานุปัฏฐาก คือ พระสงฆ์ผู้ดูแลหรือผู้ที่ทำหน้าที่ในการเอาใจใส่ปฐมพยาบาล ด้วยคิลานธรรมทั้งทางกาย สังคม จิต ปัญญา ทำให้มีใจยินดีชื่นชม หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ยึดมั่นถือมั่น เพื่อให้เกิดความดีงามแห่งสงฆ์ 2) กระบวนการพัฒนาพระคิลานุปัฏฐากดำเนินการโดยใช้กิจกรรมหลักคือ การอบรมหลักสูตรพระคิลานุปัฏฐาก ให้สอดคล้องกับแนวคิดโครงการวัดส่งเสริมสุขภาพ ที่มีเป้าหมายโดยยึดหลักการสำคัญ คือ การใช้ทางธรรมนำทางโลก 3) พระคิลานุปัฏฐากได้รับการพัฒนาศักยภาพที่ทำให้มีองค์ความรู้ความเข้าใจเรื่องการดูแลสุขภาพพระสงฆ์ตามหลักพระธรรมวินัย มีทักษะ มีประสบการณ์ในการปฏิบัติการและการทำงานในการดูแลสุขภาพพื่อนามัยตามหลักพระธรรมวินัย และมีศักยภาพในการสร้างการมีส่วนร่วมและการสร้างเครือข่ายพระสงฆ์แกนนำชุมชนในการดูแลสุขภาพพระสงฆ์

คำสำคัญ : ศักยภาพ, พระคิลานุปัฏฐาก, พระสงฆ์

Abstract

The objectives of this research were 1) to study the concepts and theories regarding *Gilānupatthāka* monk (nursing monk) in Buddhism, 2) to study the process of the development of potential of *Gilānupatthāka* monk (nursing monk) in the monks' health promoting temple project in Si Satchanalai District, Sukhothai Province and 3) to develop the potential of *Gilānupatthāka* monk (nursing monk) in the monks' health promoting temple project in Si Satchanalai District, Sukhothai Province. The study was a qualitative research using both the documentary research and action research method with field research from 20 samples, together with in-depth interviews from 25 key informants and focus group discussion by 18 experts and then, bring the data were analyzed respectively.

The findings were that : 1) *Gilānupatthāka* monk was a monk who was responsible for giving first aid with the moral and physical, social, mental, intellectual, making happy to admire release from all the defilement because they do not hold fast. And making the goodness of the Sangha. 2) The process of potential development of patient care was carried out using the main activities which were training of *Gilānupatthāka* monk for matching with the concept of the Health Promotion Temple Project which had main goal was to use Dhamma lead the world. 3) *Gilānupatthāka* monk had developed the potential in the knowledge and understanding about monk's health care based on the dharma discipline, had skills and experience in operating and working in health care according to the Dhamma and Vinaya principles. And it had also the potential to participate creating participation and networking for monks, community leaders in the care of monks' health.

Keywords : Potential, *Gilānupatthāka* Monk, Buddhist Monks

บทนำ

เรื่องของสุขภาพของพระสงฆ์เป็นเรื่องที่มีการพูดถึงกันมานานมาก ไม่ว่าจะในส่วนของภาครัฐ ภาคเอกชน รวมไปถึงการคณะสงฆ์เองก็ตาม ล้วนแล้วแต่ออกนโยบายการดูแลในส่วนของการแก้ไขปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของการถวายอาหารต่าง ๆ แก่พระสงฆ์หรือจะเป็นในเรื่องการถวายความรู้แก่พระสงฆ์ในการเลือกฉันภัตตาหารต่าง ๆ รวมไปถึงการถวายความรู้ในเรื่องการบริหารด้วยวิธีการต่าง ๆ ให้พระสงฆ์นั้นมีสุขภาพที่ดีขึ้น แต่ถึงกระนั้น พระสงฆ์ส่วนใหญ่ก็ยังขาดการดูแลอย่างต่อเนื่อง จะเห็นได้จากบางพื้นที่ในส่วนของชุมชนชนบท เมื่อมีพระภิกษุผู้มีอายุมากเกิดเจ็บป่วยอาพาธ ในขั้นแรกที่สามารถดูแลตัวเองได้ ยังสามารถปฏิบัติศาสนกิจต่าง ๆ ได้ก็ยังไม่เป็นปัญหา แต่หากเมื่อโรคร้ายต่าง ๆ รุมเร้ามากยิ่งขึ้น ต่างฝ่ายก็ต่างผลักรถซึ่งกันและกัน จนกระทั่งบางรูปมีความจำเป็นต้องลาสิกขาเพื่อกลับไปอยู่บ้านเพื่อให้ลูกหลานดูแลได้ง่ายขึ้น จึงเป็นภาพที่เห็นได้บ่อยครั้ง ซึ่งในการปฏิบัติอย่างนี้ดูจะย้อนแย้งกับข้อความที่ปรากฏในพระไตรปิฎกที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอไม่มีมารดา ไม่มีบิดาผู้คอยพยาบาล ภิกษุทั้งหลาย ถ้าพวกเธอไม่พยาบาลกันเอง ใครเล่าจะคอยพยาบาลพวกเธอภิกษุทั้งหลาย ผู้จะพยาบาลเรา ก็จงพยาบาลภิกษุไข้เถิด ถ้ามีอุปัชฌาย์อุปัชฌาย์พึงพยาบาลภิกษุใช้นั้นจนตลอดชีวิต (หรือ) จนกว่าเธอจะหาย ถ้ามีอาจารย์อาจารย์พึงพยาบาลภิกษุใช้นั้นจนตลอดชีวิต (หรือ) จนกว่าเธอจะหาย ถ้ามีสัทธีวาทิก สัทธีวาทิกพึงพยาบาลภิกษุใช้นั้นจนตลอดชีวิต (หรือ) จนกว่าเธอจะหาย” (วิ.ม. 5/365/240) นี่เป็นคำกล่าวที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้

ในทางตรงกันข้ามกับปัจจุบันเนื่องด้วยปัจจัยต่าง ๆ ที่มีผลส่งผลให้การปฏิบัติตามข้อความนี้ย่อมทำให้เป็นรูปธรรมได้ค่อนข้างยาก นอกจากจะให้พระสงฆ์นั้นได้มีการศึกษาได้มีความเข้าใจในระบบการดูแลตนเองให้มีสุขภาพที่ดีองค์รวมแนวพุทธ เน้นที่ภาวะแห่งความสุขเป็นความสมดุลของทุกมิติแห่งสุขภาพ ความสมดุลของจิตใจและการเข้าถึงความสงบและความดีงามต่าง ๆ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2548) หมายถึงว่าให้ตนเองมีสุขภาพที่ดีเสียก่อน จึงจะสามารถไปดูแลพระภิกษุรูปอื่น ๆ ได้พระสงฆ์ก็การดูแลตนเองตามหลักพระธรรมวินัย ชุมชนและสังคมกับการดูแลอุปฐากพระสงฆ์ที่ถูกต้องตามหลักพระธรรมวินัย และบทบาทของพระสงฆ์ในการเป็นผู้นำด้านสุขภาพของชุมชนและสังคม โดยยึดหลักสำคัญคือใช้ทางธรรมนำทางโลก (พระพรหมวชิรญาณ, 2560, น. 2) ที่อาจจะเป็นแนวทางในการดูแลสุขภาพของพระสงฆ์ที่สามารถทำให้เป็นรูปธรรมได้อย่างยั่งยืนก็เป็นได้ โดยการอาศัยบริบทในทางสังคมในหลาย ๆ ส่วนช่วยกันสนับสนุนส่งเสริมกำลังของกันและกัน เป็นแรงผลักดันให้แต่ละภาคส่วนมีกำลังในการพัฒนาศักยภาพในการดูแลพระสงฆ์ โดยเฉพาะพระสงฆ์ไทยในปัจจุบันนั้นมีการดำเนินชีวิตที่มีความแตกต่างจากสมัยพุทธกาลเป็นอย่างมากและมีผลต่อการดูแลรักษาสุขภาพ (อุทัย สุตสุข, 2552, น. 284)

วัดส่งเสริมสุขภาพจึงเป็นอีกโครงการหนึ่งที่เกิดขึ้นมาเพื่อดูแลสุขภาพของพระสงฆ์โดยมีบริบทต่าง ๆ ที่จัดเป็นระบบในการดูแลจัดการสภาพแวดล้อมระบบนิเวศภายในวัด มีจุดมุ่งหมายเพื่อ ส่งเสริมคุณภาพชีวิตของพระสงฆ์ บุคลากรในวัด รวมไปถึงกลุ่มผู้สูงอายุและครอบครัวที่มาร่วมทำกิจกรรมภายในวัด อีกทั้งยังส่งเสริมการมีส่วนร่วมของชุมชนในการทำนุบำรุงพัฒนาวัดเพื่อเป็นการสืบทอดอายุพระพุทธศาสนา โดยบูรณาการส่งเสริมสุขภาพและอนามัยสิ่งแวดล้อมร่วมกับศิลปวัฒนธรรมในความเป็นวัด มีคุณสมบัติการดำเนินงานตามหลัก ๕ ร. แต่ด้วยโครงการวัดส่งเสริมสุขภาพเป็นการดูแลโดยบริบทในรูปแบบกว้าง ๆ เน้นส่วนใหญ่ไปที่การดูแลสภาพแวดล้อมของวัดให้เกิดประโยชน์แก่ชุมชนและสังคมส่วนมาก แต่ในเรื่องสุขภาพของพระสงฆ์นั้นยังมีการดูแลไม่ได้ครอบคลุมทุกบริบท จึงจำเป็นต้องมีโครงการเกี่ยวเนื่องกันเกิดขึ้นมาเพื่อดูแลสุขภาพของพระสงฆ์โดยตรง นั่นคือ พระคิลานุปัฏฐาก หรือที่รู้จักว่าเป็นพระผู้ดูแลภิกษุผู้ไข้ตามที่ปรากฏในพระธรรมวินัย ให้กลับมามีบทบาทในการดูแลพระสงฆ์ด้วยตนเอง หลังจากเลือนหายไปเพราะด้วยบริบทต่าง ๆ ทางสังคมเปลี่ยนแปลงไปรวมถึงพระสงฆ์ที่บวชในปัจจุบันไม่ได้มีความรู้ความเข้าใจในการรักษาพยาบาลกันเหมือนในอดีต ซึ่งพระสงฆ์สมัยก่อนมีความรู้ความเข้าใจในเรื่องยาสมุนไพรการดูแลตนเองและเพื่อสธรรมิกในเบื้องต้นนั้นได้ แต่ในปัจจุบันพระสงฆ์นั้นไม่มีความรู้ความเข้าใจในเรื่องดังกล่าว จึงมีความจำเป็นต้องมีการพัฒนาศักยภาพเพิ่มเติมเสริมความรู้ให้แก่พระสงฆ์ผู้มีจิตอาสาสมัครเพื่อดูแลสุขภาพพระสงฆ์ด้วยกัน ซึ่งเป็นการสะดวกและเข้าถึงดูแลกันง่ายกว่าการที่ให้หน่วยงานต่าง ๆ เข้ามาดูแลและถือเป็นหน่วยงานที่มีไว้เพื่อประสานงานกับหน่วยงานทางด้านสาธารณสุขได้รวดเร็วยิ่งขึ้น

ด้วยเหตุผลดังกล่าวมาแล้วนี้ ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษาองค์ความรู้ในเรื่องของการพัฒนาศักยภาพพระสงฆ์ในการดูแลผู้ป่วย เพื่อที่จะก่อให้เกิดความเชื่อมโยง รวมถึงการประสานงานให้ทั้งในส่วนภาครัฐหน่วยงานทางสาธารณสุขต่าง ๆ นั้นได้มีความใกล้ชิดมีความเข้าใจในบริบทของพระสงฆ์ในสังคมปัจจุบัน ซึ่งมีจำนวนมากและบางส่วนยังมีความไม่เข้าใจในด้านการเข้ารับบริการทางสุขภาพอย่างถูกวิธีและก่อให้เกิดประโยชน์ในส่วนของงานภาคีเครือข่ายที่ทำงานด้านสุขภาพของพระสงฆ์ โดยศึกษาการพัฒนาศักยภาพพระคิลานุปัฏฐากและวัดส่งเสริมสุขภาพของคณะสงฆ์อำเภอศรีสัชชนาลัย จังหวัดสุโขทัยในปัจจุบัน ว่าสามารถนำไปปรับปรุงเพิ่มกระบวนการและหาแนวทางการมีบทบาทมีส่วนร่วมของชุมชนและสังคมสืบต่อไปเพื่อสุขภาพของพระสงฆ์ที่ดีขึ้นและการเข้าถึงการบริการทางสุขภาพได้อย่างสะดวกยิ่งขึ้น

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาแนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับพระคิลานุปัฏฐากในพระพุทธศาสนา
2. เพื่อศึกษากระบวนการพัฒนาศักยภาพพระคิลานุปัฏฐากในโครงการวัดส่งเสริมสุขภาพของพระสงฆ์ ในเขตอำเภอศรีสัชชนาลัย จังหวัดสุโขทัย
3. เพื่อพัฒนาศักยภาพพระคิลานุปัฏฐากในโครงการวัดส่งเสริมสุขภาพของพระสงฆ์ในเขตอำเภอศรีสัชชนาลัย จังหวัดสุโขทัย

วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยเรื่อง “การพัฒนาศักยภาพพระคิลานุปัฏฐากในโครงการวัดส่งเสริมสุขภาพของพระสงฆ์ในเขตอำเภอศรีสัชชนาลัย จังหวัดสุโขทัย” ใช้รูปแบบและวิธีดำเนินการวิจัยดังต่อไปนี้

1) รูปแบบการวิจัย เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยใช้ในการศึกษาเชิงเอกสารประกอบกับการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Action Research) ร่วมกับการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (In-depth Interview) และการสนทนากลุ่มเฉพาะ (Focus Group Discussion) แล้วนำมาวิเคราะห์ประกอบเนื้อหาในวิทยานิพนธ์ โดยมีขั้นตอนในการดำเนินการตามลำดับดังนี้

ก. ภาคเอกสารในการเก็บข้อมูลเกี่ยวกับแนวคิดที่เกี่ยวข้อง ผู้วิจัยได้ศึกษาเกี่ยวกับแหล่งข้อมูลชั้นปฐมภูมิ ได้แก่ เอกสารโครงการวัดส่งเสริมสุขภาพของพระสงฆ์ในเขตอำเภอศรีสัชชนาลัย จังหวัดสุโขทัย ชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ พระไตรปิฎก ตำราวิชาการ หนังสือ เอกสาร บทความ หรืองานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับงานด้านสุขภาพและสาธารณสุขของพระสงฆ์ โดยศึกษาจากแหล่งข้อมูล ห้องสมุดมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตแพร่ เอกสาร บทความจากสำนักสาธารณสุขอำเภอศรีสัชชนาลัย ตลอดจนตำราทางวิชาการ วารสาร บทความ และเว็บไซต์ที่น่าเชื่อถือ

ข. ภาคปฏิบัติการผู้วิจัยมีการจัดทำโครงการอบรมเพื่อพัฒนาศักยภาพพระคิลานุปัฏฐาก ให้มีความรู้ความเข้าใจในบทบาทและหน้าที่ของตนเอง และสามารถนำไปปฏิบัติงานในพื้นที่ร่วมกับหน่วยงานเครือข่ายด้านสุขภาพของพระสงฆ์ในพื้นที่

ค. ภาคสนามข้อมูลภาคสนามเป็นข้อมูลหลักที่มีความสำคัญต่อการศึกษาคั้งนี้ เป็นการสัมภาษณ์เชิงลึกโดยใช้วิธีการสัมภาษณ์กลุ่มเป้าหมายเป็นรายบุคคล และลงพื้นที่เก็บข้อมูลภาคสนามเชิงปฏิบัติการเพื่อศึกษาข้อมูลพื้นที่ การสังเกต

ง. การสนทนากลุ่มย่อย (Focus Group Discussion) เป็นการเก็บข้อมูลเพื่อร่วมกันวิเคราะห์สภาพปัญหาและความต้องการพัฒนาโครงการ/กิจกรรมอบรม ให้ตรงตามวัตถุประสงค์ของการพัฒนาศักยภาพพระคิลานุปัฏฐาก

2) กลุ่มผู้ให้ข้อมูลสำคัญ

ก. กลุ่มผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ได้แก่ พระภิกษุในเขตอำเภอศรีสัชชนาลัย จำนวน ๔๕ รูป โดยใช้วิธีการคัดเลือกแบบเจาะจง (Purposive selection)

ข. การสนทนากลุ่มย่อย (Focus Group Discussion) ประกอบด้วยผู้ที่มีความรู้ความสามารถในเรื่องเกี่ยวกับการพัฒนาศักยภาพพระคิลานุปัฏฐาก ด้านพระพุทธศาสนา การสาธารณสุขที่เกี่ยวกับการดูแลสุขภาพจำนวนทั้งสิ้น 18 รูป/คน

3) เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

3.1) ผู้วิจัยดำเนินการเขียนกิจกรรมอบรมเพื่อใช้ในการพัฒนาศักยภาพพระคิลานุปัฏฐาก จากกรอบสภาพปัญหาและอุปสรรคของกระบวนการทำงานและการปฏิบัติหน้าที่ของพระคิลานุปัฏฐากในโครงการวัดส่งเสริมสุขภาพของพระสงฆ์ในเขตอำเภอศรีสัชชนาลัยในปัจจุบัน ซึ่งเป็นข้อมูลที่ได้จากการศึกษาเชิงเอกสารคือคู่มือ การสัมภาษณ์ผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องและสนทนากลุ่มย่อยจากนั้นนำเสนอกิจกรรมอบรมเชิงปฏิบัติการพัฒนาศักยภาพพระคิลานุปัฏฐาก แก่ผู้ทรงคุณวุฒิเพื่อทำการตรวจสอบจำนวน 3 ท่าน

3.2) แบบสัมภาษณ์แบบปลายเปิดแสดงความคิดเห็น ผู้วิจัยพัฒนาขึ้นตามกรอบเกี่ยวกับการพัฒนาศักยภาพพระคิลานุปัฏฐาก

3.3) แบบสังเกตการณ์ ในการศึกษาเชิงปฏิบัติการจากการอบรมในโครงการที่พัฒนาขึ้น

3.4) ใบประเมินผลความรู้จากกิจกรรมที่กำหนดขึ้นตามหลักสูตรการอบรม

4) การเก็บรวบรวมข้อมูล ผู้วิจัยได้ใช้วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลเพื่อให้ได้ข้อมูลตามวัตถุประสงค์ของการศึกษา โดยมีวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล คือ รวบรวมข้อมูลจากการศึกษาภาคเอกสาร แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง จากนั้นผู้วิจัยดำเนินการสัมภาษณ์กลุ่มเป้าหมายตัวอย่าง โดยมีประเด็นสำคัญในการพัฒนาศักยภาพพระคิลานุปัฏฐาก มีการจดบันทึกและบันทึกเสียงข้อมูลจากการสัมภาษณ์ และการสนทนากลุ่มย่อย (Focus Group Discussion) ผู้วิจัยดำเนินการวิเคราะห์ถอดบทเรียนจากการสนทนากลุ่มย่อยเพื่อให้ได้ผลของการปฏิบัติงาน

5) การวิเคราะห์ข้อมูล ทำการวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ มาวิเคราะห์โดยพิจารณาประเด็นหลักที่สอดคล้องกับแนวคิดทฤษฎีและเริ่มต้นจากการวิเคราะห์ภาพรวมไปสู่การวิเคราะห์ประเด็นย่อยของกระบวนการวิเคราะห์ตามแนวทางการวิจัยเชิงคุณภาพ จา

กนั้นใช้กระบวนการวิเคราะห์ข้อมูลการประชุมกลุ่มย่อย ได้ทำการรวบรวมข้อมูลจากการประชุมกลุ่มย่อย โดยทำการถอดบทเรียน จากนั้นทำการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงเนื้อหา และอธิบายเป็นความเรียงเชิงพรรณนา

ผลการวิจัย

1. แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับพระคิลานุปัฏฐากในพระพุทธศาสนา

คิลานุปัฏฐาก (คิลานะ + อูปัฏฐาก) ในทางพระพุทธศาสนา หมายถึง ผู้ดูแลหรือผู้ที่ทำหน้าที่ในการเอาใจใส่ปฐมพยาบาล ด้วยคิลานเภสัช คือ ยารักษาโรคชนิดต่าง ๆ ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม พระคิลานุปัฏฐาก เป็นชื่อเรียกของพระสงฆ์ในยุคปัจจุบัน คือ ผู้ปฏิบัติดูแลพระสงฆ์อาพาธ รวมทั้งการสร้างเสริมสุขภาพ การป้องกันโรค การควบคุมโรค และการจัดการปัจจัยที่คุกคามสุขภาพของพระสงฆ์ด้วย (สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ, 2560, น. 5) จากการศึกษาความเป็นมาของพระคิลานุปัฏฐาก ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกพบว่า ในสมัยพุทธกาลมิได้เรียกชื่อว่าเป็นพระคิลานุปัฏฐาก เป็นแต่เพียงศัพท์ที่แสดงถึงความหมายที่ปรากฏในพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ที่เรียกตีความหมายแตกต่างกันไป เช่น คิลานปัจจัยเภสัชบริวารเภสัช หมายถึง ยารักษาโรค หรือ คิลานธรรม หมายถึง ธรรมโอสถที่เป็นเครื่องรักษาโรคทางใจ เป็นต้น ส่วนคำว่า พระคิลานุปัฏฐากนั้นไม่ปรากฏ แต่มีเค้าโครงของการเป็นพระคิลานุปัฏฐากมาจากสมัยพุทธกาล จากการศึกษาในปฐมคิลานสูตร และหุตยคิลานสูตร สรุปได้ว่า พระพุทธองค์กล่าวถึงเรื่องของภิกษุไข้ และทรงเยียวยาด้วยคิลานธรรม (สุชีพ ปุญญานุภาพ, 2554, น. 505-506) ที่พระพุทธองค์ทรงเป็นผู้ดูแลด้วยตนเอง คือ ด้วยการสนทนา (สงเคราะห์) ธรรม จนภิกษุนั้นมีเจยยินดีชื่นชมจิตของภิกษุนั้นก็หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ถึงมันไปในที่สุด (ส.สพ. 18/75/68-70) ทรงเป็นแบบอย่างในการประพฤติปฏิบัติแก่พระสาวก เพื่อให้เกิดความดีงามแห่งสงฆ์อันนำไปสู่การสร้างรากฐานทางพระพุทธศาสนาที่มั่นคง

พระคิลานุปัฏฐากในพระพุทธศาสนา ถือว่ามีความสำคัญอย่างยิ่ง ด้วยเหตุปัจจัยหลายอย่างรวมไปถึงการแสดงความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลที่มีต่อกันของพระสงฆ์ เป็นการอุปัฏฐากระหว่างอุปัชฌาย์กับอันตเวทาสิก หรือระหว่างพระสงฆ์กับพระสงฆ์ด้วยกันเอง เพราะเหตุที่พระสงฆ์เมื่อไม่มีใครทำหน้าที่ผู้อุปัฏฐากให้บางครั้งย่อมได้รับความลำบากมาก พระคิลานุปัฏฐาก จึงมีความสำคัญในเบื้องต้น 3 ประการ คือ 1) ความสำคัญในฐานะที่พระสงฆ์พึงปฏิบัติต่อกันด้วยความเมตตา 2) ความสำคัญในฐานะที่เกื้อกูลต่อการปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์ และ 3) ความสำคัญในฐานะสร้างความมั่นคงให้แก่พระพุทธศาสนา

หน้าที่คิลานุปัฏฐากเป็นสิ่งที่พระสงฆ์พึงปฏิบัติต่อกัน นอกจากมีวัตถุประสงค์คล้ายกันกับการบัญญัติพระวินัยแล้ว จะมีจุดมุ่งหมายหลัก คือ 1) เพื่อให้พระภิกษุเอาใจใส่ในการทำหน้าที่อุปัฏฐากกันและกัน 2) เพื่อได้รับการศึกษาจากพระอุปัชฌาย์อาจารย์ 3) เพื่อชวนชวนป้องกันความเสื่อมเสียอันจักมีหรือมีแล้ว และ 4) เพื่อความดีงามในพระสงฆ์ คือ ให้มีความรักใคร่ เคารพ เลื่อมใส ห่วงตัวอย่างยิ่งต่อกันและกันในพระสงฆ์ ตลอดจนการดูแลยามอาพาธ เจ็บป่วย และได้รับทุกขเวทนา เพื่อสงเคราะห์ให้ถึงที่สุดแห่งธรรม (พระศกดิษฐ์ ส่วโร, 2561)

2. กระบวนการพัฒนาศักยภาพพระคิลานุปัฏฐากในโครงการวัดส่งเสริมสุขภาพของพระสงฆ์ ในเขตอำเภอศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นงานวิจัยที่มีฐานข้อมูลความต้องการในการพัฒนาศักยภาพการทำงานของพระคิลานุปัฏฐากภายใต้โครงการวัดส่งเสริมสุขภาพของพระสงฆ์ในเขตอำเภอศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย คือ การทำงานนั้นขาดความต่อเนื่อง ในด้านของการประสานการทำงานที่เชื่อมโยงกับองค์กรเครือข่าย ทั้งภายในและภายนอก เป็นปัจจัยที่ส่งผลให้การทำงานไม่เป็นรูปธรรมที่ชัดเจน (คณะสงฆ์อำเภอศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย, 2562) พระคิลานุปัฏฐากที่เข้าร่วมโครงการ จำนวน ๒๐ รูป ยังไม่สามารถทำงานได้เต็มที่เนื่องด้วยข้อจำกัดหลายประการ เช่น การขาดองค์ความรู้ในเรื่องของการดูแลผู้ป่วยอาพาธ พระคิลานุปัฏฐากผู้บวชใหม่ ยังต้องศึกษาหลักพระธรรมวินัยเพิ่มเติม โดยเฉพาะอย่างยิ่งองค์ความรู้ที่ต้องบูรณาการหลักพระธรรมวินัยกับศาสตร์สมัยใหม่เข้ามาประยุกต์ใช้ ในประเด็นสำคัญ คือ ความสอดคล้องกับแนวคิดโครงการวัดส่งเสริมสุขภาพ ที่มุ่งหมายโดยยึดหลักการสำคัญ คือ การใช้ทางธรรมนำทางโลก โดยกำหนดเป้าหมายในการพัฒนาพระคิลานุปัฏฐาก 3 ประเด็นเป้าหมายคือ 1) เพื่อให้พระคิลานุปัฏฐาก มีองค์ความรู้ความเข้าใจเรื่องการดูแลผู้ป่วยและการดูแลสุขภาพพระสงฆ์ตามหลักพระธรรมวินัย 2) เพื่อให้พระคิลานุปัฏฐาก มีทักษะ มีประสบการณ์ในการปฏิบัติและการทำงานในการดูแลสุขภาพอนามัยตามหลักพระธรรมวินัยและให้คำแนะนำดูแลพระสงฆ์ภายในวัด และชุมชน และ 3) เพื่อให้พระคิลานุปัฏฐาก มีศักยภาพในการสร้างการมีส่วนร่วมและการสร้างเครือข่ายพระสงฆ์แกนนำชุมชนในการดูแลสุขภาพพระสงฆ์ ที่จะนำไปสู่การส่งเสริมและสนับสนุนการดูแลสุขภาพพระสงฆ์ ให้มีคุณภาพชีวิตที่ดี สมบูรณ์ทั้งทางกาย ทางจิต ทางปัญญาและทางสังคม ตลอดจนการจัดสิ่งแวดล้อมที่เอื้อต่อสุขภาพโดยก่อให้เกิดความเชื่อมโยงระหว่างวัดกับชุมชน ทำให้พระแข็งแรง วัดมั่นคง ชุมชนเป็นสุข

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงได้ทำการศึกษาวิเคราะห์ความจำเป็นและความต้องการพัฒนาพื้นฐานของพระคิลานุปัฏฐาก เพื่อที่จะนำมาสร้างกระบวนการในการพัฒนาศักยภาพพระคิลานุปัฏฐาก

ในโครงการวัดส่งเสริมสุขภาพของพระสงฆ์ในเขตอำเภอศรีสัชชนาลัย จังหวัดสุโขทัย สามารถสรุปได้ 6 ขั้นตอน คือ

ขั้นตอนที่ 1 เป็นขั้นตอนของประสานความร่วมมือ คณะสงฆ์ หน่วยงาน องค์กร รัฐ เอกชน ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการดูแลสุขภาพพระสงฆ์และชุมชน เพื่อวางแผนกำหนดประชุมเตรียมความพร้อมชี้แจงในการดำเนินการพัฒนาศักยภาพพระคิลานุปัฏฐากในโครงการวัดส่งเสริมสุขภาพของพระสงฆ์ในเขตอำเภอศรีสัชชนาลัย จังหวัดสุโขทัย

ขั้นตอนที่ 2 การเก็บข้อมูลจากการสัมภาษณ์ และการสนทนากลุ่มย่อย (Focus Group Discussion) เพื่อร่วมกันวิเคราะห์สภาพปัญหาและความต้องการพัฒนาโครงการ/กิจกรรมอบรม ให้ตรงตามวัตถุประสงค์ของการพัฒนาศักยภาพพระคิลานุปัฏฐาก

ขั้นตอนที่ 3 การเขียนและพัฒนาโครงการ/กิจกรรมพัฒนาศักยภาพพระคิลานุปัฏฐาก โดยทำการร่างกิจกรรมฯ โดยการมีส่วนร่วมจากองค์กร หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง

ขั้นตอนที่ 4 ขึ้นประสานความร่วมมือ พระสงฆ์ผู้เข้าร่วมโครงการฯ ที่สมัครเป็นพระคิลานุปัฏฐากในเขตอำเภอศรีสัชชนาลัย จำนวน 20 รูป เพื่อชี้แจงสร้างความเข้าใจในแผนงาน กำหนดการจุดมุ่งหมาย และเป้าหมายของการพัฒนา

ขั้นตอนที่ 5 จัดโครงการ/กิจกรรมพัฒนาศักยภาพพระคิลานุปัฏฐากเชิงปฏิบัติการ โดย การมีส่วนร่วม

ขั้นตอนที่ 6 ขึ้นประเมินผลประเมินผลการพัฒนาพระคิลานุปัฏฐาก โดยใช้รูปแบบการเก็บข้อมูลประเมินผลจากสังเกตอย่างมีส่วนร่วม การสัมภาษณ์ ใช้แบบสัมภาษณ์ปลายเปิดและแสดงความคิดเห็น ผู้เข้าร่วมโครงการทั้งหมด ทั้งที่เป็นพระสงฆ์ผู้เข้าอบรม ผู้สนับสนุน หน่วยงานองค์กร วิทยากร หรือผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง และไปประเมินองค์ความรู้จากแบบทดสอบ ซึ่งในแต่ละกิจกรรมจะมีการอบรมเชิงปฏิบัติการและมีใบงานองค์ความรู้ประกอบในแต่ละกิจกรรม เป็นการเปิดโอกาสให้ผู้เข้าอบรมได้แสดงความคิดเห็นและพัฒนาองค์ความรู้ของตนเอง ซึ่งไปประเมินผลนี้ ผู้วิจัยจะทำการเก็บรวบรวม เพื่อนำมาวิเคราะห์จัดหมวดหมู่ และถอดบทเรียนจากการจัดกิจกรรม จนนำไปสู่การเกิดองค์ความรู้ใหม่จากการจัดกิจกรรม แล้วนำไปเขียนเป็นความเรียงบรรยายเชิงพรรณนา

3. การพัฒนาศักยภาพพระคิลานุปัฏฐากในโครงการวัดส่งเสริมสุขภาพของพระสงฆ์อำเภอศรีสัชชนาลัย จังหวัดสุโขทัย

การพัฒนาศักยภาพพระคิลานุปัฏฐากในโครงการวัดส่งเสริมสุขภาพ “หลักสูตรพระคิลานุปัฏฐาก (พระสงฆ์อาสาสมัครส่งเสริมสุขภาพ-อสส.)” (สำนักอนามัยผู้สูงอายุ กรมอนามัย กระทรวงสาธารณสุข, 2561)มีเป้าหมายเพื่อพัฒนาศักยภาพพระคิลานุปัฏฐากในโครงการวัดส่งเสริมสุขภาพของพระสงฆ์อำเภอศรีสัชชนาลัย จังหวัดสุโขทัย ใน 3 ประเด็นเป้าหมายคือ 1) เพื่อให้พระคิลานุปัฏฐาก มีองค์ความรู้ความเข้าใจเรื่องการดูแลผู้ป่วยและการดูแลสุขภาพ

พระสงฆ์ตามหลักพระธรรมวินัย 2) เพื่อให้พระคิลานุปัฏฐาก มีทักษะ มีประสบการณ์ในการปฏิบัติและการทำงานในการดูแลสุขภาพอนามัยตามหลักพระธรรมวินัยและให้คำแนะนำดูแลพระสงฆ์ภายในวัด และชุมชน และ 3) เพื่อให้พระคิลานุปัฏฐาก มีศักยภาพในการสร้างการมีส่วนร่วมและการสร้างเครือข่ายพระสงฆ์แกนนำชุมชนในการดูแลสุขภาพพระสงฆ์ โดยในกิจกรรมครั้งนี้มีพระคิลานุปัฏฐากในโครงการวัดส่งเสริมสุขภาพของอำเภอศรีสัชชนาลัยเข้าร่วมทั้งหมดจำนวน 20 รูป โดยพระสงฆ์ทุกรูป เป็นผู้ที่เคยผ่านการอบรมพระคิลานุปัฏฐากในโครงการวัดส่งเสริมสุขภาพของคณะสงฆ์อำเภอศรีสัชชนาลัยมาแล้วครั้งแรกในปี 2561 และสมัครใจเข้าร่วมกิจกรรมเพื่อพัฒนาศักยภาพของตนเองให้ต่อเนื่อง เพื่อสนองงานคณะสงฆ์ในอำเภอศรีสัชชนาลัย

ผลการพัฒนาศักยภาพพระคิลานุปัฏฐากในโครงการวัดส่งเสริมสุขภาพของพระสงฆ์อำเภอศรีสัชชนาลัย จังหวัดสุโขทัย จากการวิเคราะห์ข้อมูลจากการสังเกตแบบมีส่วนร่วมและการสัมภาษณ์พระคิลานุปัฏฐากผู้เข้าอบรม พบว่า

1) ประเด็นเป้าหมายที่ 1 การพัฒนาศักยภาพของพระคิลานุปัฏฐาก ให้มีองค์ความรู้ความเข้าใจเรื่องการดูแลผู้ป่วยและการดูแลสุขภาพพระสงฆ์ตามหลักพระธรรมวินัย ผู้วิจัยใช้การอบรมกิจกรรมตามหลักสูตร ในหมวดที่ 1 หลักพระธรรมวินัยกับการดูแลสุขภาพ ซึ่งประกอบด้วย แผนการสอนที่ 2 ถึงแผนการสอนที่ 3 ตามตัวชี้วัดได้ผลการพัฒนาศักยภาพของพระคิลานุปัฏฐาก 3 ตัวชี้วัด คือ (1) พระคิลานุปัฏฐาก มีความรู้ ความเข้าใจในแนวทางการปฏิบัติของพระสงฆ์ที่สอดคล้องกับพระธรรมวินัย และ สถานการณ์สุขภาพ ที่เชื่อมโยงกับกิจวัตร 10 อย่างของพระสงฆ์ (2) พระคิลานุปัฏฐาก มีความรู้ความเข้าใจในสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างประชากร ที่ส่งผลกระทบต่อองค์การพระสงฆ์ในอนาคต สถานะสุขภาพของพระสงฆ์ และตระหนักถึงความจำเป็น ในการดูแลพระสงฆ์ตามแนวทาง ธรรมนุญสุขภาพพระสงฆ์แห่งชาติ และ (3) พระคิลานุปัฏฐากมีความรู้ ความเข้าใจในตนเอง เป้าหมายของชีวิต อุดมการณ์ชีวิต การประเมินสภาวะและ พฤติกรรมสุขภาพของตนเองและเรียนรู้การประเมินความรู้สึกของผู้รับการช่วยเหลือดูแลได้

2) ประเด็นเป้าหมายที่ 2 มุ่งเน้นที่การพัฒนาศักยภาพของพระคิลานุปัฏฐาก ให้มีทักษะ มีประสบการณ์ในการปฏิบัติและการทำงานในการดูแลสุขภาพอนามัยตามหลักพระธรรมวินัยและให้คำแนะนำดูแลพระสงฆ์ภายในวัด และชุมชน ด้วยการอบรมกิจกรรมในหมวดที่ 2 การส่งเสริมสุขภาพและการดูแลพระสงฆ์ที่ช่วยเหลือตนเองไม่ได้ ซึ่งประกอบด้วย แผนการสอนที่ 4 ถึงแผนการสอนที่ 9 ตามตัวชี้วัดได้ผลการพัฒนาศักยภาพของพระคิลานุปัฏฐาก 6 ตัวชี้วัด คือ (1) พระคิลานุปัฏฐากมีความรู้ ความเข้าใจในกลไกของร่างกายแบบตะวันตก และ กลไกร่างกายแบบตะวันออก ที่จะส่งผลต่อการส่งเสริมสุขภาพและการดูแลสุขภาพอย่าง

สมดุลย์ (2) พระคิลานุปัฏฐาก มีความรู้ ความเข้าใจ เกี่ยวกับโรคที่พบบ่อยในกลุ่มพระสงฆ์ พุทธิกกรรมเสี่ยง การป้องกัน การส่งเสริมสุขภาพและการดูแลเบื้องต้น (3) พระคิลานุปัฏฐาก มีความรู้ ความเข้าใจในการส่งเสริมสุขภาพ และสามารถนำไปใช้ในการดูแลสุขภาพตนเอง ให้คำแนะนำแก่โยมอุปัฏฐากพระสงฆ์ และชุมชนได้ (4) พระคิลานุปัฏฐาก มีความรู้ ความเข้าใจ สามารถสังเกตและให้การปฐมพยาบาลเบื้องต้นแก่ผู้สูงอายุที่มีภาวะวิกฤติได้ (5) พระคิลานุปัฏฐาก มีความรู้ ความเข้าใจ มีทักษะในการประเมินดูแลช่วยเหลือพระสงฆ์เบื้องต้น และ (6) พระคิลานุปัฏฐาก มีความรู้ ความเข้าใจ ในการดูแลช่วยเหลือผู้ป่วยระยะสุดท้าย

3) ประเด็นเป้าหมายที่ 3 มุ่งเน้นที่การพัฒนาศักยภาพของพระคิลานุปัฏฐาก ให้มีศักยภาพในการสร้างการมีส่วนร่วมและการสร้างเครือข่ายพระสงฆ์แกนนำชุมชนในการดูแลสุขภาพพระสงฆ์ ด้วยการอบรมกิจกรรมในหมวดที่ 3 พระคิลานุปัฏฐากกับการพัฒนาวัดและชุมชน ซึ่งประกอบด้วย แผนการสอนที่ 10 ถึงแผนการสอนที่ 12 ตามตัวชี้วัดได้ผลการพัฒนาศักยภาพของพระคิลานุปัฏฐาก 3 ตัวชี้วัด คือ (1) พระคิลานุปัฏฐากมีความรู้ ความเข้าใจในองค์ประกอบและความสำคัญของการดำเนินงานวัดส่งเสริมสุขภาพสู่ “วัด” รอบรู้ด้านสุขภาพ (Health Literate Temple) (2) พระคิลานุปัฏฐากมีความรู้ ความเข้าใจ มีทัศนคติและมีทักษะในการส่งเสริมสุขภาพดูแลพระสงฆ์ สามารถนำความรู้ ที่ได้ มาประยุกต์ใช้ในการปฏิบัติการดูแลพระสงฆ์ได้อย่างถูกต้องตามหลักพระธรรมวินัยและถูกต้องตามหลักวิชาการ อย่างมีประสิทธิภาพ และ (3) ระดับความรู้ ความเข้าใจ ทัศนคติ และการปฏิบัติตาม บทบาทพระคิลานุปัฏฐากเพื่อให้การถวายการดูแลพระสงฆ์ที่มี คุณภาพมีความปลอดภัย เพื่อพระสงฆ์มีคุณภาพชีวิตที่ดีตามหลักพระธรรมวินัย

ข้อสรุปจากการผลการวิจัยบ่งชี้ว่า ความสำเร็จของการพัฒนาศักยภาพพระคิลานุปัฏฐากมีปัจจัยที่เกี่ยวข้องกันหลายประการ กล่าวคือ การอบรมหลักสูตรพระคิลานุปัฏฐากเป็นงานที่เกี่ยวข้องกับทุกฝ่ายทุกระดับของหน่วยงานสาธารณสุข ภาคราชการและเอกชน นับแต่เจ้าคณะผู้ปกครองสงฆ์ระดับสูง ผู้บังคับบัญชาของผู้เข้ารับการศึกษา ผู้จัดหลักสูตร วิทยากร และพระสงฆ์ผู้เข้ารับการศึกษา ซึ่งต่างฝ่ายต่างให้ความร่วมมือตลอดจนเข้าใจในบทบาทซึ่งกันและกัน จึงจะช่วยให้การฝึกอบรมแต่ละครั้งประสบผลสำเร็จ ทั้งนี้โดยอาศัยการประเมินผลอย่างเป็นระบบ ทั้งก่อนและหลังการฝึกอบรม ซึ่งวัดจากการหาความจำเป็นในการฝึกอบรม การกำหนด วัตถุประสงค์ การสร้างหลักสูตร การประเมินผลและการติดตามผลการฝึกอบรม หากปัจจัยดังกล่าวข้างต้นประสานสอดคล้องและเอื้ออำนวยกันและกัน ก็เป็นที่เชื่อมั่นได้ว่าโครงการฝึกอบรมที่ได้ดำเนินการไปแล้ว จะบรรลุวัตถุประสงค์ และเกิดประสิทธิผลที่ยั่งยืน

ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

งานวิจัยเรื่อง “การพัฒนาศักยภาพพระคิลานุปัฏฐากในโครงการวัดส่งเสริมสุขภาพของพระสงฆ์ในเขตอำเภอศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย” ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะในการนำไปใช้ประโยชน์ดังต่อไปนี้

1. ข้อเสนอแนะในการดำเนินงานพัฒนา

1) คณะสงฆ์ควรมีการพัฒนาาระบบสุขภาพพระสงฆ์และพัฒนาพระคิลานุปัฏฐากต้นแบบในการส่งเสริมสุขภาพในเชิงบูรณาการ สหวิทยาการ ทั้งการแพทย์แนววิถีพุทธ การแพทย์สมัยใหม่ ภูมิปัญญาท้องถิ่น และการมีส่วนร่วมของเครือข่าย ทั้งนี้ ควรพิจารณาอย่างเหมาะสมกับบริบทของพื้นที่และสอดคล้องกับพระธรรมวินัยด้วย

2) สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ควรมีภารกิจสำคัญในการพัฒนาศักยภาพพระสงฆ์เป็นพระคิลานุปัฏฐาก เพื่อการสร้างเสริมสุขภาพ ส่งเสริมเป็นบุคคลต้นแบบที่ดีด้านสุขภาพกายและสุขภาพจิตปัญญา เพื่อเผยแพร่องค์ความรู้สู่สาธารณชน ควบคู่กับการเผยแพร่พระพุทธศาสนา

3) องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นควรเข้ามาดูแลสภาพปัญหาด้านสุขภาพพระสงฆ์ สนับสนุนงบประมาณและอุปกรณ์การดำเนินงานแก้ปัญหาอย่างเหมาะสมแก่พื้นที่และวัดในพื้นที่อย่างเป็นระบบและต่อเนื่อง

4) หน่วยงานสาธารณสุขในพื้นที่และเครือข่ายที่เกี่ยวข้อง ควรจริงจังกับการแก้ปัญหาาระบบสุขภาพพระสงฆ์อย่างต่อเนื่องให้เป็นรูปธรรม

5) ควรมีการขยายผลไปยังพื้นที่อื่นๆ เพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้แล้วนำไปสู่การปฏิบัติจริง

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

1) ควรศึกษาเปรียบเทียบผลการพัฒนาศักยภาพพระคิลานุปัฏฐากในเครือข่ายคณะสงฆ์ในอำเภอต่าง ๆ หรือเปรียบเทียบระดับจังหวัด

2) ศึกษาการพัฒนาหลักสูตรอบรมพระคิลานุปัฏฐากเพื่อรองรับการพัฒนาทักษะในศตวรรษที่ ๒๑

3) ควรศึกษาแนวทางการพัฒนาและสร้างเครือข่ายความร่วมมือพระคิลานุปัฏฐากในระดับภูมิภาค หรือในระดับประเทศ

เอกสารอ้างอิง

- คณะสงฆ์อำเภอศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย. (2562). เอกสารโครงการวัดส่งเสริมสุขภาพ ประจำปี 2562. สุโขทัย : สำนักงานเจ้าคณะอำเภอศรีสัชนาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2535). พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาเตปิฎก 2500. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ (สช.). (2560). ธรรมนูญสุขภาพพระสงฆ์แห่งชาติ พุทธศักราช 2560. นนทบุรี : บริษัท โอ.เอส. พรินติ้ง เฮาส์ จำกัด.
- สำนักอนามัยผู้สูงอายุ กรมอนามัยกระทรวงสาธารณสุข. (2561). คู่มือแนวทางการอบรม หลักสูตรพระคิลานุปัฏฐาก (พระอาสาสมัครส่งเสริมสุขภาพประจำวัด-อสมว). สำนักงานกิจการโรงพิมพ์องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก.
- อุทัย สุตสุข. (2552). สาธารณสุขในพระไตรปิฎก บูรณาการสู่สุขภาพที่ดี ชีวีมีสุข. นนทบุรี : เทพประทาน การพิมพ์.
- พระศักดิ์ธัช สั่วโร. (2561). รูปแบบและกระบวนการดูแลผู้ป่วยระยะสุดท้ายตามแนว พระพุทธศาสนาของประชาชนในจังหวัดแพร่ (วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎี บัณฑิต). บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพรหมวชิรญาณ. (2560). ธรรมนูญสุขภาพพระสงฆ์แห่งชาติ พุทธศักราช 2560, กรุงเทพมหานคร : บริษัท โอ.เอส. พรินติ้งเฮาส์ จำกัด.
- สุชีพ ปุญญานุภาพ. (2554). พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน ย่อความจากพระไตรปิฎก ฉบับภาษาบาลี 45 เล่ม. พิมพ์ครั้งที่ 18. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2548). อนามัยองค์รวมแนวพุทธ. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย.

